

Konservatismus české měšťanské kultury doby předbělohorské?

Jiří Pešek

Poslední třetina 16. století a počátek 17. století je ve střední Evropě dobou na události přesahující horizont jednotlivých regionů poměrně chudou, vnitřně však silně rozporuplnou, nesoucí v sobě napětí neřešených konfliktů, odsunovaných do budoucnosti, četných protikladů na řadě rovin a úrovní, pocitů zmaru stejně jako nereálných ilusí.

J. Válka upozornil v loňském *Opus musicum* na řadu aktuálních paralel, které činí toto "období manýrismu" blízké umělcům našeho století. J. Ludwová ukázala, že obdobné problémy řešila hudební teorie v první polovině 19. stol., symposium "Prameny české moderní kultury" připomnělo, že v řadě rovin řešila takovéto problémy též česká kultura konce 19. stol. Je možné, že bychom v rozsáhlejších časovém i prostorovém záběru vystopovali další paralely. Problém tkví patrně v obecnosti situace, v níž se kultura "manýrismů, moderny či postmoderny nebo surrealismu" opakovaně vynořuje.

V období, v němž se některý pozitivně konstituovaný kulturní systém již vyčerpal nebo kdy kvalitativně nová sociální, politická či ekonomická situace starší kulturní model společensky antikvuje, aktualizuje se znovu a znovu problém identifikace role ducha v systému přístupu ke světu. Tento problém není zpravidla současníky zvládnán v teoretické rovině, jasně však vyvstává nutnost konstituovat novou formu modelace budoucnosti a znovunalézt východisko a cíl kulturního směřování.

Racionální způsoby hledání spojují se pak s pokusy dotknout se živé reality cestou totálního prožívání, přičemž zlo a ošklivost stávají se integrální součástí jsoucího a estetického světa. Aktualizuje se nutnost překročení kruhu daností směrem k otevření jejich ontologických obzorů. Ne vždy se to však podaří historicky "včas".

Uvedl jsem poměrně obsáhlou parafrázi hlavních myšlenek plzeňské přednášky J. Peškové proto, abych naznačil náročnost situace, v níž se v desetiletích okolo r. 1600 ocitla středoevropská kultura, i náročnost badatelského úsilí, které tento problém bude chtít na konkrétním materiálu zkoumat. V dalším textu se omezím na sledování pouze drobného výseku problematiky.

Je možné hovořit o jednotě a souvislosti kultury širší střední Evropy oné doby? Soudím, že ano. V řadě ohledů se totiž v oblasti mezi Rýnem a Němenem vyvíjela široce chápáná kultura v období 1540-1620 obdobně. Základnou takového vývoje se stalo akceptování reformace a humanismu /obou jevů v protestantské a katolické variantě/ jako sympatické či iritující, rozhodně však určující a vzájemně se podmiňující tendence kulturního života. Celá rozsáhlá oblast této střední Evropy souvisela v jednotlivých svých částech tradičními, paralelně rozvíjenými kulturními vzorci, přejímanými z pozdního středověku a postupně obohacovanými o "renesanční" mediterránní či atlantické modely myšlení a tvorby. Tato široká střední Evropa měla více méně společnou i řadu politickomocenských problémů, které ovlivňovaly její vývoj - proměny Říše, spojené s expanzí Habsburků, ofensíva Turků, vývoj a změny v charakteru polského státu atd. Propojeny byly i četné problémy finančně hospodářské. Jak se ekonomické těžiště Evropy přesunovalo postupně

směrem na západ k Atlantiku, měnily se též osy mocenskopolitických jistot a napětí. Pro "soukromého člověka" to přinášelo pocity nejistoty z budoucna, snahu uzavírat se a hledat kořeny vlastní identity. Tento proces byl pro měšťanstvo o to náročnější, že v celé sledované oblasti prodělávalo ústup z předních posic ve společnosti - i když v Porýní či severním Německu nebyl nástup urozených zeměpánů tak zřejmý a intenzivní jako v Polsku, Uhrách či Rakousku. Výjimečné postavení některých svobodných měst pouze potvrzuje pravidlo.

Za těchto okolností mohlo umění a kultura žít a reflektovat situaci v podstatě na čtyřech kvalitativních /sociálních/ úrovních:

tou nejvyšší byla exklusivní sídla některých panovníků /dvůr ve Vídni a od r. 1583 v Praze; mnichovský dvůr do 90. let či drážďanský kurfiřtský dvůr na počátku 17. stol.,

na druhé úrovni nalezneme aristokratická sídla, která usilovala vyrovnat se zeměpanským residenčním centrům /Ambras, Zamoscie, Praha let Ferdinanda Tirolského .../

třetí vrstvu představovala hlavní města zemí, velká říšská města a univerzitní centra,

čtvrtou pak malá města venkovského charakteru a sídla střední či drobné šlechty.

Je samozřejmé, že všechny roviny se v konkrétních podmínkách mohly pronikat, existovat paralelně v témže prostoru atd.

Vědomou stimulací originální tvorby umělců a myslitelů "na nový móus" můžeme zjistit prakticky jen v první, výjimečně snad i druhé rovině. Pouze dvorské okruhy nejbohatších příznivců kultury byly s to aktivně kooperovat se západoevropskými a zejména italskými uměleckými centry, jen zde byla zajištěna

dostatečná mecenášsko-objednatelská základna, která umělcům či vědcům umožňovala vymanit se z nejbánálnějších existenčních obtíží, jen zde exempce z cechovních, komunálních, v řadě ohledů i náboženských předpisů lokálního charakteru, umožňovala volnou migraci a působení tvůrčích osobností. Lidé kvalit Rudoufa II. pak skutečně stimulovali "své" umělce i statní tvůrce k práci směřující k nalezení nových cest, k novému promýšlení a překonávání starých vzorových výkonů. V neposlední řadě právě v těchto exklusivních centrech bylo koncentrováno dostatečně poučené a připravené publikum /ať již připravené porozuměním pro nové výboje nebo snobismem/, které dokázalo jednotlivé výkony ocenit.

Takto široce stimulující již nemohla být společnost většiny aristokratických sídel ani velkých městských a univerzitních center. Společenské a kulturní špičky druhé a třetí úrovně byly schopny konsumovat, adaptovat, parafrázovat či objednávat podle špičkových vzorů ověřených na vyšší úrovni, zajišťovaly oběh děl, motivů a předloh, tvořily širší zázemí originální tvorby. Mentalitou jednotlivých objednatelů a konsumentů umění byly tyto skupiny však tradičnější, finančně méně velkorysé a v mnoha ohledech vázané na souhlas cechovních tvůrců /i v univerzitním slova smyslu/ a na souhlas široké měšťanské obce.

Konečně poslední zmíněná úroveň - svým založením "venkovská" - již působila výhradně receptivně. Vzorem zde již nebyly špičky tvůrčího umění, nýbrž luxus a na osobní reprezentaci zaměřená bohatá střední vrstva. Publikum na této úrovni bylo co do vkusu a názoru výrazně konservativní a novoty nejen nevyhledávalo, ale spíše špatně snášelo. Přiznejme si, že to je případ také většiny Čech.

Jinak ovšem máme na našem území doloženy i všechny vyšší stupně: Dvůr císaře Rudolfa byl fascinujícím evropským střediskem výtvarného umění, hudby i vědy. Pražské souměstí s univerzitou, sídly dvořanů a zemských aristokratů tvořilo kvalitní a zainteresované zázemí, citlivé k podnětům a schopné adaptovat je do konfesijně specifického českého prostředí. V obdobné kvalitě rezonovaly a přejímaly vrcholnou kulturu aristokratické dvory Čech i Moravy - vzpomeňme Rožmberky, pány z Hradce, Pernštejny, Lobkovice, Lichtenštejny, Ditrichštejny a na počátku 17. stol. i některé čelné rytíře - uveďme alespoň známého Kryštofa Haranta z Polžic. Většina venkovských měst a šlechtických sídel žila však kulturně omezeným životem, kde i intelektuální zábavu obstarávala především náboženská a populárně-nauková četba. O svěbytné světské výtvarné či hudební kultuře - s výjimkou užitého umění a snad architektury - prameny spíše mlčí. Prakticky ve všech oborech /nejvíce ovšem ve výtvarném umění/ ostře vystupuje role předloh různého původu.

Obdobná situace byla i v okolních zemích. Syntézy dějin jednotlivých národů a regionů podají samozřejmě vždy přehled kulturních produktů, hledáme-li však díla originální, dobově vyspělá, světaznalá, vývojově nová a do té míry kvalitní, že čas dnes prověřil jejich umělecké poselství jako trvale aktuální, nalezneme jich méně než poskrovnu. /srovnej Dějiny polské kultury M. Bogucké/. Jasně by tato skutečnost vystoupila zejména v případě, že bychom "odfiltrovali" práce vzešlé z rukou umělců, kteří do kulturních center střední Evropy čerstvě přišli z Itálie nebo západní Evropy. Toto konstatování platí zejména o hudbě a literatuře, v nemalé míře však i o umění výtvarném.

Jedním ze zdrojů konservatismu měšťanské kultury Čech i sousedních zemí jakož i omezené tvůrčí samostatnosti jejich umělců byla - paradoxně - intenzivní vláda humanismu /školského/ a reformace jako základních východisek i mantinelů společenské mentality. Dalším brzdícím momentem byla politická ustrnulost /či stabilita?/ a hospodářská stagnace celé oblasti. Ty orientovaly společenské vědomí k ověřeným a uznávaným vzorům, k uchování starých svobod a záruk spíše než k výbojům do nebezpečných oblastí, kde žijí lvi různých druhů. Reformace měla ve střední Evropě po polovině 16. stol. vliv daleko spíše stabilizující než stimulující. Obdobně tomu bylo s latinským humanismem, který na samostatnou tvůrčí činnost působil v řadě ohledů retardačně, protože školsky chápaná závaznost vzorů vedla většinu autorů k formalismu a myšlenkové závislosti na standartních řešeních. Básníci samostatných poetických kvalit - jmenujme např. Kochanowského nebo našeho Pavla Jizbice - se opírali snad spíše o poznání soudobé tvorby francouzské a italské, kterou poznali na cestách a studiích. Není náhodou, že nejvyšších kvalit dosáhla tato poesie v rovině intenzivně světsky subjektivní. "Omezená možnost bezprostředního a širokého kontaktu s oblastmi, kde se nové umělecké nazírání formulovalo z konkrétních historických i aktuálně společenských podmínek středoevropskou tvorbu podstatně poznamenávala. Jako východisko se nabízelo pokusit se spojit vnější podněty s tradičním konservativním myšlením v naprosto odlišných domácích podmínkách." I tato situace - jak svědčí citát z článku J. a J. Ševčíkových o postmodernismu - se pravidelně opakuje.

Podmínkou vzniku samostatných a umělecky silných děl bylo dosáhnout pro jejich tvůrce co největšího oproštění od přímé služebnosti, zavazující účelovosti v předem pevně ustálených

rámci života u nás především protestantské městské společnosti. Prosazování se umělecké tvorby a šíře kulturního života jako primárně "neúčelové" pracovní aktivity, neprovozované z důvodů "aplikovaných" a s cíli přednostně estetickými či relaxačními ve smyslu směřování ke katharsi, to vše probíhalo v širší střední Evropě jen pozvolna. Nejspíše se s touto cestou kulturního provozu /samozřejmě nikdy abstraktně čistou/ setkáme v prostředích, kde bylo alespoň v jisté míře umožněno překračovat či obcházet náboženské a sociální normy a kde byl zaručen stálý a intenzivní kontakt se zahraničními tvůrčími centry. A už jsme opět na pražském císařském dvoře a v širším okruhu rudolfinských umělců a vědců.

Obzor českých - vzdělaných - šlechticů a měšťanů byl až na úplné výjimky užší. Pokusil jsem se charakterisovat ho na základě rozboru zpráv jedné z nejpopulárnějších knih předbělohorské epochy u nás - na základě druhého vydání Veleslavínova Kalendáře historického z r. 1590. Sledoval jsem jeho zprávy z posledních 20 let před datem vydání jako obsahovou vrstvu čtenářům díla nejbližší a nejaktuálnější. Výsledek poněkud překvapil. Dvě třetiny otištěných zpráv patří totiž v podstatě do rubriky "ze společnosti". Kalendář důkladně zachycuje úmrtí a pohřby, občas sňatky, výjimečně křtiny a skandály osobností z vysokých kruhů, a to jak domácích, tak zahraničních. Bezmála polovina /46 %/ zpráv se týkala Prahy a Čech; Morava, Slezsko a Rakousko ležely stranou zájmu. Ten směřoval spíše do Říše, hlavně do Saska, dále do východní a jihovýchodní Evropy. Nizozemí, Francie a Itálie ležely již na periferii zájmu autora, Španělsko, Anglie, severské země či dokonce zámoří se v této aktuální vrstvě Kalendáře sotva mihnou. Události evropské po-

litiky nemohly prostě konkurovat krvavému dešti v Trhových Svinech nebo Jičíně, příměří mezi Francií a Navarrou bylo na stránkách Kalendáře nutně vyváženo hrstí relací o opakovaném vymrznutí vinic u Prahy nebo o požáru staroměstských mlejnů. Je zřejmé, že Kalendář neodráží ve svých zprávách Veleslavínovy vědomosti ale spíše to, co předpokládal jako zajímavé pro čtenáře. Stojí za připomenutí, že okruh zpráv, poskytovaných Kalendářem je v regionálním záběru podobný okruhu zpráv Hájkovy Kroniky české - včetně rasantního pragocentrismu a eminentního zájmu o východní polovinu Evropy. Pragocentrismus a zemské vlastenectví, přecházející místy podle mínění Z. Beneše až v xenofobii, jsou ostatně typické pro všechna Veleslavínova díla. Obdobný postoj se objevuje na konci 16. stol. i v Polsku, jinde jsem zatím neměl otázku možnost sledovat.

Bylo by jistě unáhlené činit dalekosáhlé závěry na základě drobných sond. Připomeňme však, že sledování výskytu zeměpisné, politické a dějepisné literatury v pražských měšťanských knihovnách nepřineslo obrázek o mnoho odlišný. Informace o zemích za Alpami a Rýnem zůstávaly v předbělohorských Čechách minimální a omezovaly se prakticky jen na letmé pohledy na nábožensko-politickou tematiku. Na městských školách se ovšem učil zeměpis celého světa a rozšířené kosmografie vyprávěly o základních objevitelských cestách po celém světě. To však lidem dostačovalo, protože reálný dopad důsledků objevitelských cest necítili.

Nepromlouvala k nim ani vzdálenější evropská kultura. Shakespeare, Ben Johnson a jejich současníci, Ronsard, Cervantes, Tasso, ale i Dante či Machiavelli se v českých a moravských knihovnách šlechtických a patricijských vzdělanců mih-

nou až těsně před Bílou horou jen v několika málo svazcích, špičková hudba oné doby proniká do našeho prostředí, stejně jako výtvarné umění, především a bezmála pouze přes pražský dvorský okruh. Studentské cesty po akademiích střední Evropy v tomto směru mnoho neznamenal. V lepší situaci nebyla však kultura ani v nejvyspělejších moravských, slezských, polských či hornouherských městech a šlechtických sídlech. Ani německá situace, pokud dnešní znalosti problematiky umožňují soudit, nedovoluje - snad s výjimkou několika největších center - oddávat se v tomto směru optimismu.

Spíše než o nějakém zvláštním konservatismu české, zvláště měšťanské, kultury či dokonce o anachronismu umění předbělohorské doby v mimodvorském prostředí /J. Vacková/ má tedy snad smysl hovořit o středoevropské standartnosti české umělecké a snad širě duchovní tvorby. O standartnosti v pozitivním i limitujícím smyslu. Česká společnost byla integrální součástí společnosti středoevropské /ať už si to uvědomovala nebo ne/, reagovala na týž makrovývoj ekonomiky, politiky i sociální situace týmiž proměnami mentality a tvorby jako v zemích za pozezním hvozdem. Bude úkolem rozsáhlého výzkumu a srovnávacího studia, prozkoumat tento jev v celé jeho geografické šíři i zmíněné mnohorovinnosti prostředí, sledovat jejich koexistenci i vzájemné ovlivňování.